

Vitaliy Levytskyi

**THE USAGE OF MACHINES' IN THE WOOLLEN CLOTH INDUSTRY ON THE OVER
DNIPRO UKRAINE IN THE XIX-TH CENTURE**

This article is about the machines' of woollen cloth on the Over Dnipro Ukraine in the XIX-th century and their influence on the social and economic development this of region.

Key words: woollen industry, manor, commodity-money relations, commodity production, machines.

УДК 336.131(09)(477) «19»

Катерина Полоз

**ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (XIX СТ.)**

У статті досліджено основні етапи еволюції торгово-промислового законодавства. Проаналізовано основні законодавчі джерела досліджуваного періоду.

Ключові слова: укази Сенату, стани, розпорядження, царський уряд, промисловість.

Цілеспрямована діяльність держави у сфері правового регулювання промисловості країни є фундаментом економічно самостійного і політично стійкого суспільства на всіх історичних стадіях. На сьогоднішній день у нашій країні на державному рівні не визначено чітко злагодженої та дієвої правової концепції щодо розвитку промислового виробництва. Нині економіка України характеризується дисбалансом між експортом продукції і імпортом закордонного промислового обладнання та технології. Дане явище є підставою для ствердження, що промисловий сектор економіки функціонує недосконало. Дефіцит стратегічної політики у відношенні до розвитку промисловості України, ігнорування стабілізації відповідних процесів з боку уряду в промисловій сфері веде за собою затримку росту та прогресу всієї економіки країни. Вищезазначені проблеми роблять актуальним та своєчасним вивчення питання щодо законотворчих процесів, які відбувалися у Наддніпрянській Україні в XIX ст. Адже технічні революції, які мали місце в царській Росії, зокрема в Україні упродовж XIX століття, призвели до корінних змін як позитивних, так і негативних у більшості сфер людської діяльності. Так, економічні та промислові кризи XIX століття стимулювали активізацію участі уряду в регулюванні макроекономічних процесів, використанню інструментарію державного регулювання. Також економічна еволюція промислового законодавства в Російській імперії має суперечливий і драматичний характер, даючи цінну і повчальну інформацію для роздумів і шляхів вдосконалення сучасних правових актів у промисловій сфері.

Проблема законодавчого регулювання торгово-промислової діяльності в Російській імперії, у тому числі і в Україні, на сьогоднішній день в історіографії залишається малодослідженою та досить обмеженою. Наявні наукові праці із зазначеної теми, зазвичай присвячені вивченню лише окремих аспектів. Комплексного ж та регламентованого дослідження торгово-промислового законодавства на сьогодні немає.

Метою даної статті є дослідження Повного Зібрання Законів Російської імперії, яке містить законодавчі акти, регламенти, положення, маніфести, інструкції, сенатські укази та інші документальні джерела, що регулювали торгово-промислову діяльність у Російській імперії.

Дана стаття є спробою заповнити утворену прогалину в історичних дослідженнях і здійснити узагальнений, послідовний огляд усього стану законоположень торгово-промислового права Російської імперії, яке розповсюджувалось і на українські губернії. Проте слід зазначити, що тема дослідження досить безмежна, тому в невеликій за обсягом статті навряд чи можливо досягнути всеохоплюючої повноти. Зауважимо, що в Російській імперії комерційне законодавство як відособлена сукупність юридичних норм, регулюючих торгово-промислову діяльність, з'явилося наприкінці XVIII ст. і було засновано на становому принципі [1, с. 17].

Так, найбільш значущими законотворчими актами у цей період були «Устав купеческого водоходства» 1781 р., котрий сприяв подальшому розвитку морського торгового права [2]. У 1799 р. прийнятий «Устав о цехах» [3], який доповнив промислове законодавство. Також для періоду пізнього феодалізму велику цікавість в цьому відношенні представляє «Городовое положение» 1785 р., яке в науковій літературі прийнято називати «Жалованной грамотой городам». У цьому розлогіму документі була зроблена спроба регламентувати не тільки організацію та структуру

знов внесених органів міського самоврядування, але й виробництво торгівлі та промисловості, а також визначити соціально-правовий статус міських станів [4, с. 4–5].

Взагалі можна сказати, що фундамент для зростання промисловості був закладений саме в XVIII ст., адже в цей період були визначені основні принципи й стратегічні напрямки розвитку підприємницького, митного, промислового, ремісничого та заводського права. Закріплюються фіскально-поліцейські (адміністративні) початки правової регламентації підприємництва, які сприяли, в першу чергу задовільненню державних інтересів.

У XIX ст. торгово-промислове законодавство отримало подальший розвиток. Панівним станом, як і раніше, залишалось дворянство, а найбільш багаточисельним станом – селянство (94 % населення країни). Що стосується купецтва, то його становий статус до початку XIX ст. істотно не змінився. Чисельність купецького стану швидко зростала: якщо у кінці XVIII ст. в його складі налічувалося 107 тис. осіб чоловічої статі, то у 1811 р. – 125 тис., а до 1851 р. – 180 тис. Участь представників дворянського стану у підприємницькій діяльності у першій половині XIX ст. була невеликою. Поміщики звертали увагу, перш за все, на організацію виробництва у своїх маєтностях. У той же час вони були зацікавлені у розвитку торгівлі та промислів своїх селян. Збільшення доходності селянських промислів було вигідним для влади, оскільки дрібні підприємці не просили, на відміну від промисловців і торговців, державних субсидій. У першій половині XIX ст. було видано ряд державних актів, які розширювали права селянства у торговельній галузі: йому дозволялося вести гуртову торгівлю і навіть торг з іноземними державами. Купецтво в різних формах протестувало проти розширення селянської торгівлі [5, с. 130]. У книзі «Наше купечество и торговля с серьезной и карикатурной стороны» [6, с. 9], яка була написана невідомим купцем, описується «... купцу и промышленнику затевать новые дела трудно...когда бы какая нибудь гарантия отъ правительства...было бы хоть на что опереться».

Але вже за правління Олександра I статус купця починає помітно підніматися. Ймовірно, це було пов'язано також із спільною тенденцією у розвинутих країнах Заходу і, передусім, у Англії, де купецтво вже перетворилося в опору влади і політики. Зростає свідомість, що багатство народу, монарха і країни залежить від процвітання окремих підданих, торгового і промислового стану, ще не розділених у своїх заняттях [7, с. 48].

Розвиток промисловості в Російській імперії суцільно залежав від політики, яка проводилась імператорами та його урядом. У цей період було зрозуміло, що Імперія не може просуватися далі за умов збереження кріпосного права, проте і зробити радикальні кроки у напрямку його відміни, як з'ясувалося, досить важко. Цим обумовлені протиріччя багатьох дій, вжитих у часи правління Олександра I. Уже перші накази імператора сприяли значному поліпшенню підприємницького клімату в країні [5, с. 131].

У 1800 р. видано перший діючий «Устав о банкротах» [8], який розвинув положення Уставу 1740 р. [9]. У 1803 р. був виданий указ «О вольных хлебопашцах» [10], що дозволяв поміщикам звільняти селян із землею за викуп, це було особливо важливо для селян, які займалися підприємництвом. Наказами від 23 лютого 1806 р. і 29 грудня 1812р. селянам дозволялось вести в містах гуртову і роздрібну торгівлю (також імпортними товарами). Зазначене сприяло збільшенню кількості торгуючих селян. Першого січня 1807 р. Маніфестом Олександра I було проголошено «О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий» [11]. Згодом, 14 листопада 1824 р. приймається черговий закон про гільдії, який перший проголосив, що купецтво першої гільдії становить особливий клас почесних людей у державі [12]. У маніфесті Російський імператор наголошував «Желая оказать верноподданым нашим новый опыт попечительности нашей к облегчению повинностей и к поощрению торговли мануфактуры и всякого рода промышленности, мы признали за благо допустить с наступающего года значительное понижение платимых торговыми классами повинностей утверждая вместе с тем, для вящей определенности прав и обязанностей торгующих сословий, прилагаемое у сего дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний» [13, с. 314]. Податковий тиск на купецтво зменшився до розмірів 1812 р. А також гільдійська реформа чітко визначила поняття купецьких сімей та їх капіталів [13, с. 315].

Зі сходженням на престол Миколи I з'являється значна кількість правових норм, які значно збагатили сферу торгово-промислового законодавства. У 1832 р. з'явилась ціла низка уставів, серед них «о торговом судопроизводстве» і «судоустройстве» [14]. Це було важливим кроком вперед, оскільки до компетенції комерційних судів указаним статутом були віднесені всі спори між купцями та іншими особами, пов'язані з торговим обігом, вексельним обігом, справи по аваріях, у тому числі корабельних, справи про неплатоспроможність [15, с. 2].

Головною причиною, яка дала поштовх створенню комерційних судів був бурхливий розвиток торгівлі окремих регіонах Російської імперії. Першим був реформований Одеський комерційний суд: 29 травня 1835 р. було затверджено його Положення [15, с. 3].

10 квітня 1832 р. виданий Маніфест про новий стан почесного громадянина [16]. Він, як і дворянський стан, ділився на спадковий і особистий. До числа спадкових почесних громадян ввійшли діти особистих дворян, діти осіб, які отримали звання спадкового почесного громадянина, народженні в цьому стані, купці, нагороджені званням комерції і мануфактур-радника, купці, нагороджені (після 1826 р.) одним із орденів Російської імперії, а також купці, які перебували 10 років у першій гільдії, або 20 років у другій і не збанкрутували. Почесні громадяни звільнялись від подушного податку, рекрутської повинності і тілесного покарання. Вони мали право брати участь у міських виборах і вибиратися у громадські посади не нижче тих, у які вибираються купці 1-ої і 2-ої гільдії [1, с. 19]. Таким чином, почесні громадяни являлись проміжним прошарком між дворянством і купецтвом і відіграли певну роль у формуванні шару міських підприємців [4, с. 6].

22 листопада 1833 р. видано «Положение о привилегиях» [17], яке доповнювало виданий 17 липня 1812 р. Маніфест «О выдаче привилегий на разные изобретения и открытия в искусствах и ремеслах» [18]. Положення включало 6 розділів, як і Маніфест 1812 р. Значні зміни стосувалися винаходів, створених за кордоном. У виняткових випадках в Російській імперії міг бути виданий привілей і на відомий за кордоном виріб, не захищений привілеєм. Введення чужого винаходу в промислове виробництво Російської імперії в умовах слабких взаємостосунків з Європою і «ничтожного распространении сведения об успехах промышленности за границей» було одним з можливостей влади для заохочення політики промислового прогресу [19, с. 44]. Також законом 1833 р. вводилося деякі обмеження: заборонялась передача патента акціонерним компаніям, які в очах уряду представляли сильну конкуренцію для місцевої промисловості [1, с. 20]. Проте, слід відмітити, що положенням 1833 р. введено попередній розгляд винаходу спеціально уповноваженим державним органом – Мануфактурною радою на предмет можливості видачі привілей; повнота винаходу була розкрита в описі з орієнтацією на спеціаліста, також виділялась повнота винаходу; встановлені термін обов'язкового використання і санкції за її використання; введений суворий певний порядок передачі права на привілеї. Таким чином, положення про привілеї 1833 р. внесло суттєві прогресивні зміни в порядок їх видачі [19, с.6].

6 грудня 1836 р. Микола I затвердив «Положение о компаниях на акциях» [20]. Воно визначило умови створення компаній, їх права і привілеї, на відміну від інших видів товариств, склад акціонерів, оплату акцій, управління, порядок ліквідації та інші питання [21, с. 44]. Як справедливо стверджують учені, прийняття цього нормативного акту дало б змогу Російській імперії стати «в один ряд со странами Европы, уже вступившими на путь индустриализации» [21, с. 45].

Одним з найважливіших здобутків цього періоду стало завершення роботи зі систематизації (кодифікації) законодавства Російської імперії. Першого січня 1835 р. набув чинності «Свод законов Российской империи». Систематизація законодавства сприяла вдосконаленню ринкових інститутів. Так, розділ «Таможенный устав» слугував основою митного права. П'ятий розділ, який містив у собі закони про цивільні відносини, сформував законодавство цивільного права. Кредитний, торговий, шляхів сполучення, промисловий – устами, були складовою шостого розділу.

Поява «Устава о промышленности» визначила правила та умови виникнення та діяльності фабрично-заводських установ, а також регулювала взаємовідношення фабрикантів та робітників. Як відмічали дореволюційні правознавці, спершу турбота держави про промисловість була спрямована виключно на її забезпечення робітничими руками і на охорону від іноземної конкуренції. Проблема врегулювання внутрішнього життя підприємства не цікавила, оскільки більшість робітників були кріпосними. І тільки у 30-ті рр. XIX ст. виникає думка про необхідність покращання положення вільнонайманих робітників в інтересах порядку і благоустрою самих фабрик і заводів. Так, у 1835 р. прийнято положення про відносини між господарями фабричних закладів і робочими людьми, які вступають до них за наймом [1, с.22]. Водночас зауважимо, що зазначене положення не робило ніякої різниці у статевому або віковому складі працюючих на промислових підприємствах робітників, нічого не говорилося про обмеження дитячої і жіночої праці. Лише у 1845 р. видано положення комітетом міністрів « О восприщении фабрикантам назначать в ночные работы малолетних менее 12-ти летнего возраста». Однак цей закон не встановлював міри покарання власників за його порушення, також були відсутні правила нагляду за його виконанням. Все це призвело до того, що це положення не мало ніякого значення [21, с.46].

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. внесли цілий ряд істотних змін у діюче торгово-промислове право. Закон 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. ознаменував собою поворот у відношенні уряду до підприємницької діяльності. Вони встановлювали нові принципи без становості та рівності всіх правоспроможних громадян у справах торгівлі і промисловості [1, с. 22]. Згідно з цими законодавчими актами, набуття купецьких прав у повному обсязі надавалось всім громадянам, які

мали відповідні капітали. Кількість купецьких гільдій скорочувалася до двох, а плата за свідоцтво 1-го і 2-го розрядів, які давали право вступу до гільдії, знижувалася вдвічі. Свідоцтво 1-ої гільдії давало право гуртової торгівлі вітчизняними та іноземними товарами, а другої роздрібною торгівлі в межах міста і уїзду, а також утримання фабрично-заводських закладів. Існуючі раніше свідоцтва на право торгівлі для селян і міщан відмінялися. Тепер для введення дрібною торгівлі достатньо було отримати свідоцтво 3-го розряду [4, с. 10–11]. Гуртова і роздрібна торгівля, зведення фабрик і заводів все ж таки залишалося переважним правом купецького стану. І тільки у кінці століття з прийняттям нового Положення «о государственном промысловом налоге» 1898 р. було остаточно відкинута становий принцип і право на заняття торгівлею і промисловістю стало незалежним від приписки до купецького стану [1, с. 21].

У 80–90-ті рр. XIX ст. уряд переглянув низку законів, заклавши основу підприємницької діяльності. У 1887 р. прийнятий новий «Торговый устав» Попередній устав поділявся на 3 книги. Перша про договори та зобов'язання що властиві торгівлі – містила норми про найм прикажчиків, про торгівельну довіреність, товариствах; друга книга присвячена морському праву і третя – торговим постановам, до яких відносились правила про ярмарки, біржі, торгові книги, про міри і ваги, про товарні склади і свідоцтва. Торговий статут не охоплював торговий обіг в цілому. Саме з цього у 1887 р. з'явилася ст.1 «Права и обязанности, проистекающие из сделок и отношений, торговле свойственных, определяются законами торговыми. В случае недостатка этих законов применяются законы гражданские и принятые в торговле обычаи» [23]. Проте і у 1887 р. законодавець не зміг відмовитися від поліцейських намірів. А що стосується фіскальних рис, то від них вдалося цілком позбавитись.

Істотно змінилося і фабрично-заводське законодавство з прийняттям у 1892 р. нового «Устава о промышленности». Статут регламентував діяльність казенних, приватних і посесійних підприємств, охоплював питання заснування промислових закладів, використовуючи положення акціонерного права, а також розглядав питання розміщення і будівництва промислових закладів [1, с. 21]. Значно меншою мірою, порівняно з Торговим статутом, Статут про промисловість втратив поліцейський і адміністративний характер законоположень, особливо тих, які регламентували взаємовідношення господарів і робітників та встановлювали нагляд фабричної інспекції. Трохи раніше, 12 червня 1885 р., прийнятий «Загальний статут російських залізничних доріг», який регулював правила перевозу вантажів і пасажирів, спірні питання і судові справи, а також правила дотримання громадського порядку на дорогах [1, с. 22].

2 лютого 1893 р. поновлено «Гірничий статут». Варто зазначити, що до 1983 р. в «Гірничому статуті» не було положень, які б безпосередньо стосувалися території України. Так, ще у редакції цього акту від 1857 р. основна увага законодавця зосереджувалася на врегулюванні гірничих промислів в області Уральського хребта (книга II), Алтайського краю (книга III) та Сибіру (книга IV). Ситуація змінилася лише наприкінці XIX ст. разом із прийняттям нової редакції уставу. Відповідно до Зводу установ та уставів гірничих 1893 р., головне управління гірничою частиною в імперії покладалося на Міністерство торгівлі і промисловості. Для місцевого управління гірничою частиною територію Російської імперії було поділено на 11 гірничих областей; у межах області організовувалися гірничі округи з нагляду за приватною гірничою промисловістю або заводські округи і округи по завідуванню казенними гірничими заводами. Однією із названих одинадцяти гірничих областей була південна частина Російської імперії, до складу якої входили Катеринославська, Харківська, Таврійська, Херсонська, Подільська, Київська, Полтавська, Волинська і Чернігівська губернії [24, с. 13–18].

Законотворча діяльність уряду виявлялася і під час оновлення інших законів, маючих безпосереднє відношення до регулювання підприємницькою діяльністю. До кінця XIX ст. остаточно визначилась структура «Кредитного статуту» та «Вексельного статуту». Найменш повезло «Статуту шляхів сполучення», який вперше з'явився у 1857 р. Він не оновлювався упродовж 60-ти рр., але і у виданні 1916 р. не стало результатом корінного перегляду законоположень: устав був доповнений новими розпорядженнями, прийнятими упродовж цих років [1, с. 22].

Отже, упродовж указанного періоду відбувався активний розвиток торгово-промислового права, видавалися нормативні акти, які кодифіковано. Становлення та розвиток ділової ініціативи в Україні відбувався в межах правового поля Російської імперії. Це було пов'язано із станово-ієрархічним устроєм, заснованим ще у XVIII ст. Феодальні пережитки, що панували у першій половині XIX ст. значно уповільнювали подальший розвиток економіки та безпосередньо промислового прогресу. Також, варто зазначити, що у багатьох сферах законодавство не відповідало потребам тогочасного ладу. Натомість, найголовнішими законодавчими джерелами, які регламентували торгово-промислове право були: «Статут торгівельний», «Статут про промисловість», «Статут про векселі», «Статут торгового судочинства», «Статут гірничий»,

«Статут кредитний», «Статут шляхів сполучення», «Статут про прямі податки», «Загальний статут російських залізничних доріг», «Звід законів громадянських».

Список використаних джерел

1. Поткина И. В. Законодательное регулирование предпринимательской деятельности в России / И. В. Поткина // История предпринимательства в России. Книга вторая. Вторая половина XIX – начало XX вв. – М., 2000. 2. ПСЗРИ. – Собр.1-е. Т. 21. – № 15.285. 3. ПСЗРИ.- Собр.1-е. Т. 25. – № 19187. 4. Старцев А. В. Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России в XVIII – начале XX в. / А. В. Старцев // Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XVIII – начало XX в.). – Барнаул, 1995. 5. Верещагин А. С. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX в. Учебное пособие / А. С. Верещагин, Р. Т. Хайртдинов. – Уфа: УГНТУ, 2009. – 245 с. 6. Ушаков А. С. Наше купечество и торговля с серьезной и карикатурной стороны / А. С. Ушаков. – М., 1865. – Вып.1. 7. Ошарин А. В. Экономическое развитие и проблема модернизации России в XVIII – начале XX вв. / А. В. Ошарин. – СПб: СПб ГУ ИТМО, 2008. – 177 с. 8. ПСЗРИ. – Собр. 1-е. Т. 26. – № 19692. 9. ПСЗРИ. – Собр. 1-е. Т. 11. – № 8300. 10. ПСЗРИ. – Собр. 1-е. Т. 27. – № 20620. 11. ПСЗРИ. – Собр. 1-е.- Т. 29. – № 22418. 12. ПСЗРИ. – Собр. 1-е.- Т. 29. – № 30115. 13. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с. 14. ПСЗРИ. – Собр. – 2-е. Т.7. – № 5360. 15. Пивоваров С. Ф. Особливості становлення спеціалізованого судочинства в Російській імперії / С.Ф.Пивоваров // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия: Юридические науки. – Т. 19 (58). – № 3. – С. 243. 16. ПСЗРИ. – Собр 2-е. Т. 7. – № 5284. 17. ПСЗРИ. – Собр. 2-е, Т. 33. – № 6588. 18. ПСЗРИ. – Собр. 1-е, Т. 32. – № 25143. 19. Афанасьева В. И. Патентное право России первой половины XIX века (Положение о привилегиях 1833г.) / В. И. Афанасьева // Внешнеторговое право. – 2008. – № 1. 20. ПСЗРИ. – Собр. 2-е, Т.11. – № 9763. 21. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века (Источниковедческие очерки) / Ю. Я. Рыбаков. – М.: Наука, 1986. – 214 с. 22. Трубников В. М. Становление хозяйственных обществ в России [Электронный ресурс] / В. М. Трубников – Режим доступа до ресурсу: <http://www.new.law-books.ru/1-2013/1-20-13.PDF>. 23. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т.40. – № 41789. 24. Грицан О. А. Організаційно-правове забезпечення контролю за раціональним використанням та охороною надр в умовах входження України до складу Російської імперії (кін. XIX ст. – поч. XX ст.) / О. А. Грицан // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2009. – Вип. 21. 25. Виноградов А. С. Государственная политика в сфере совершенствования правового регулирования коммерческой деятельности в пореформенной России / А. С. Виноградов // Молодой ученый. – 2010. – № 5. – Т. 2.

Екатерина Полоз

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ТОРГОВО-ПРОМЫШЛЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЫ (XIX В.)

В статье исследованы основные этапы эволюции торгово-промышленного законодательства. Проанализированы основные законодательные источники изучаемого периода.

Ключевые слова: указы Сената, состояния, распоряжения, царское правительство, промышленность.

Kateryna Poloz

LEGISLATIVE FRAMEWORK FOR COMMERCIAL AND INDUSTRIAL ACTIVITIES IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE DNIEPER UKRAINE (NINETEENTH CENTURY)

This article examines the main stages in the evolution of trade-industrial legislation. The basic legislative source of the period under investigation has been analyzed.

Key words: decrees of the Senate, states, orders, tsarist power, industry.